

Посланство Краљевине Југославије у Португалији – Лисабон 1917–1920; 1941–1945; (1941–1945)

– установа и архивска грађа –

АПСТРАКТУМ: Рад представља извод из историјске белешке за фонд Посланство Краљевине Југославије у Португалији – Лисабон. Овде је, у кратким цртама, представљен историјат дипломатских односа између Краљевине Србије, односно Краљевине СХС/Југославије и Португалије у првој половини XX века. Основна тема рада је оснивање и делатност Посланства Краљевине Југославије у Лисабону у периоду 1941–1945. године. Осим историјата ствараоца фонда, дат је преглед архивске грађе фонда уз оцену њеног историјског и друштвеног значаја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Посланство КЈ у Португалији – Лисабон, Португалија, Југославија, дипломатски односи, Други светски рат, избеглице, ратни злочини, југословенски поморци, архивска грађа

Посланство Краљевине Србије у Португалији основано је у јесен 1917. године,¹ именованем Војислава Антонијевића за отправника послова.² Указом од 29. јуна 1918, В. Антонијевић је унапређен у звање послани-

¹ Жорж П. Сантус Карваљу, *Прилике међу југословенским избеглицама у Португалији (1941–1945)*, Историја 20. века, 2, Београд, 1985, 93. – Ж. Карваљу наводи да је до отварања Посланства дошло „подизањем већ постојећег почасног конзулата у Лисабону на ниво посланства (октобра 1917)“. Тврдња да је до отварања Посланства дошло на овај начин није утемељена у документарној грађи која се чува у фондovima Архива Југославије, где о уздизању почасног конзулата на ниво посланства нема ни помена. Карваљу сматра да би оправдање за оснивање Посланства КЈ у Лисабону могло лежати у чињеници да су Србија и Португал били савезници у рату 1914–1918.

² АЈ, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Персонални одсек (334)-123-432, Указ о именовану В. Антонијевића, секретара IV класе Посланства у Паризу, за секретара I класе и отправника послова Посланства у Лисабону.

ка, да би већ 1. јула био „стављен на расположење“.³ Истога дана, за новог посланика је постављен Драгомир Стевановић.⁴ Почетком 1920. унапређен је у чин посланика I класе а већ следећег месеца је стављен „у стање покоја“.⁵ Д. Стевановић није провео много времена обављајући дужност на којој се званично налазио од јула 1918. У допису који је упутио заступнику Министарства иностраних дела М. Спалајковићу стоји да је на дужност отишао „после болести и тешке операције“ и да му је „ускоро затим наређено да извести португалску владу да ће се то посланство укинути у интересу штедње“.⁶ На основу садржаја дописа, може се извести закључак да је Д. Стевановић у Лисабон стигао крајем 1919. или почетком 1920. године. Укидањем Посланства КЈ у Лисабону његови послови су прешли у надлежност Краљевског посланства у Мадриду.⁷ Указ о укидању Посланства донет је истога дана када и указ о Стевановићевом пензионисању, 22. марта 1920. године.⁸

Архивска грађа која се чува у фондовима Емигрантске владе, Конзуларно-привредног одељења и Персоналног одсека МИП-а КЈ, упућује на закључак да Краљевско посланство у Лисабону у периоду 1917–1920. или уопште није функционисало или је радило веома кратко. Овакав закључак поткрепљује и наведени допис Д. Стевановића. Мотиве за отварање Посланства у Лисабону треба тражити у тадашњој пракси МИП-а према којој су чиновници министарства пред пензионисање формално постављани на места која у стварности нису постојала чиме им је омогућаван прелазак у виши чиновнички разред и право на већу пензију.⁹ Интересе Краљевине СХС, касније Југославије, у Португалији између 1920. и 1941.¹⁰ заступало је

³ АЈ-334-123-432, Указ од 29. јуна 1918. о унапређењу В. Антонијевић у звање изванредног посланика и пуномоћног министра II класе у Посланству у Лисабону и Указ од 1. јула 1918. о стављању В. Антонијевића на расположење Краљевској влади.

⁴ АЈ-334-193-516, Указ од 1. јула 1918. о именовану Драгомира Стевановића за изванредног посланика и пуномоћног министра II класе.

⁵ АЈ-334-193-516. Указ од 27. фебруара 1920. о унапређењу Д. Стевановића у чин изванредног посланика и пуномоћног министра I класе у Посланству у Лисабону и Указ од 22. марта 1920. којим се Д. Стевановић „ставља у стање покоја“.

⁶ АЈ-334-193-516. Допис Д. Стевановића упућен заступнику МИД-а М. Спалајковићу.

⁷ Ж. П. С. Карваљу, *н. д.*, 93–94.

⁸ *Службене новине КСХС*, бр. 71, 30. март 1920.

⁹ Ово становиште потврђује архивска грађа фонда Министарства иностраних послова КЈ.

¹⁰ Акцијом португалске буржоазије са генералом Кармоном, у Португалији је 1926. уведена отворена диктатура. Нешто касније, под утицајем војне клике, на место министра финансија постављен је Антонио де Оливеира Салазар. Он је 1932. постао председник Владе, у суштини диктатор. Новим Уставом, који је донет исте године, улога Владе је сведена на чисто саветодавну, док се Народна скупштина није састајала све до 1935. године. Салазар је остао на власти све до 1968. године, а доба његове владавине је обележено као католичка диктатура. За време Шпанског грађанског рата, 1936–1939. године, португалска влада је отворено помагала шпанске фашисте и италијанско-немачку фашистичку интервенцију у Шпанији. За разлику од Првог, у Другом светском рату Португал није учествовао прогласивши неутралност. – *Мала енци-*

Краљевско посланство у Мадриду.¹¹ Када је и оно, 16. фебруара 1933, привремено укинута¹² заступање интереса Краљевине Југославије у Шпанији и Португалији прешло је у надлежност краљевског посланика у Паризу. Поновним отварањем Посланства у Мадриду, 26. јула 1934, заступање југословенских интереса у Португалији враћено је под надлежност истог.¹³

Током лета 1940. у званичним круговима се размишљало о потреби поновног отварања Посланства КЈ у Португалији. У документу из 17. августа 1940. насловљеном „Отварање Краљевског посланства у Лисабону“ разрађени су модалитети тог чина.¹⁴ С тим у вези је и агреман добијен од португалске владе 5. новембра 1940. којим је краљевски посланик у Мадриду наименован и за посланика у Лисабону.¹⁵

Разлози за поновно отварања Краљевског посланства у Лисабону делимично се могу установити прегледом архивске грађе Персоналног одсека МИП-а и фонда Посланства КЈ у Лисабону. Намеће се закључак да су приликом доношења одлуке о обнављању рада Посланства КЈ у Лисабону највећи значај имали мотиви економске и политичке природе.¹⁶ После пораза

кловедија Просвета, Београд, 1986, 55; Џон М. Робертс, *Европа 1880–1945*, Београд, 2002, 485–86.

¹¹ АЈ-334-1/1-19-61, Допис отправника послова из Мадрида упућен заступнику министра иностраних дела, др Илији Шуменковићу. У допису стоји: „Као што Вам је познато, наша држава нема ни дипломатског ни консуларног представника са седиштем у Лисабону, већ је краљевски посланик за Шпанију, уједно акредитован и код португалског председника републике“. 15. март 1928.

¹² *Службене новине КЈ*, бр. 82-XXV, 11. април 1933, Указ о укидању краљевских посланстава у Берну, Мадриду и Хагу и краљевског отправништва послова у Риги.

¹³ *Службене новине КЈ*, бр. 156-XXXVI, 9. јул 1935, Указ о отварању Посланства КЈ у Мадриду.

¹⁴ АЈ-334-61-502. У документу без адресанта и адресата, наводи се да би „Нормалан пут за отварање нашег посланства у Лисабону био да се оно отвори указом краљевских намесника, пошто би се претходно издејствовало решење Министарског савета“. У документу се даље разрађују два модалитета поновног отварања посланства. У првом случају: „Положај нашег посланика у Лисабону би био потпуно самосталан у односу на краљевско посланство у Мадриду“, док би у другом случају: „Један чиновник био само решењем министра иностраних послова одређен за посматрача у Лисабону. Он би могао бити пријављен код нашег посланика у Мадриду као отправник послова, али не би имао то својство у односу на министарство, уколико се тиче његових материјалних издатака. Посланик у Мадриду, у овом случају, био би наименован за посланика у Лисабону“.

¹⁵ АЈ-334-61-505, Допис начелника Политичког одељења МИП-а – Управном одељењу истог министарства, 7. новембар 1940.

¹⁶ У периоду између два светска рата, Португалија је имала споредно место у спољној политици Краљевине Југославије. Економски односи између две државе су били безначајни. Међусобна трговинска размена је ретко прелазила 0,1% југословенског извоза или увоза. Између 1922–1932. у лисабонску луку је упловило свега 5 југословенских бродова, 3 због хаварије, што је још један доказ слабих привредних веза две државе. Пораз Француске у јуну 1940, имао је за последицу јачање геополитичког и економског значаја Португалије за Краљевину Југославију. (Ж. П. С. Карваљу, *н. д.*,

Француске у јуну 1940, геополитички значај ове иберијске земље за Краљевину Југославију је изузетно порастао.¹⁷ Ширење појаса немачке окупације и непосредна опасност која се надвила над Југославијом знатно су убрзали рад на отварању наведеног посланства. Португалија и лисабонска лука који су се налазили ван Хитлеровог домета добили су прворазредан значај за све слободне државе Европе. Преко Португалије је било могуће из прекоокеанских земаља обезбедити сировине неопходне за југословенску индустрију. О значају лисабонског пристаништа и потреби отварања каријерног дипломатског представништва у овој луци сведочи и писмо Иве Шишевића, капетана дуге пловидбе на трговачком броду „Рад“.¹⁸ И југословенски посланик у Лондону Суботић је сматрао за потребно да се „што пре отвори дипломатско представништво у Лисабону“ како би се „осигурала веза за дипломатску и дворску пошту између Београда и Лондона, и Америке, услед непредвиђеног развоја догађаја у Шпанији“.¹⁹

До отварања Посланства у Лисабону дошло је почетком фебруара 1941, именовањем Славка Којића за отправника послова.²⁰ Постављен крајем 1940. за саветника при Краљевском посланству у Мадриду, С. Којић је после свега неколико дана проведених у Шпанији упућен на нову дужност у Лисабон. У допису Министарства иностраних послова КЈ од 28. јануара 1941. посланику у Мадриду Дучићу стоји: „Односно Којића да иде у Лисабон и да га Дучић писмом пријави као привременог отправника послова“.²¹ У Лисабон је стигао 10. фебруара.²² Формална одлука о поновном отварању посланства у Лисабону није сачувана у архивској грађи која се чува у фондovima Архива Југославије. Указ о отварању није објављен ни у *Службеним но-*

95–96). У допису министра иностраних послова упућеном министру трговине и индустрије др Ивану Андресу између осталог стоји: „Част ми је известити Вас да сам већ предузео потребне мере за отварање краљевског посланства у Лисабону, пошто наши интереси, како економски тако политички, у данашњим приликама захтевају да у Португалији имамо што пре наше дипломатско представништво“. АЈ-334-61-498.

¹⁷ Ж. П. С. Карваљу, *н. д.*, 95–96.

¹⁸ АЈ-334-1/1-19-61, Писмо Ива Шишевића, капетана дуге пловидбе трговачке морнарице – Александру Цинцар-Марковићу, министру иностраних послова, Дубровник, 16. децембар 1940. И. Шишевић наводи следеће: „Лисабонска лука у Португалији данас је сигурно једина лука Европе, где долазе наши бродови и данас се тамо налазе стотине наших држављана који путују било где. Ту је права берза наших помораца. Међутим, они ту немају никакве заштите, већ кад дође до њиховог затварања од стране тамошњих власти, ми смо приморани да интервенишемо и да их спасавамо из затвора, па затим да по лисабонској луци тражимо за њих места по другим бродовима, како не би скапали од глади“.

¹⁹ АЈ-334-61-504, Телеграм посланика у Лондону Суботића – МИП-у, 28. октобар 1940.

²⁰ *Службене новине КЈ*, бр. 280, 3. децембар 1940, Указ од 23. новембра 1940. о постављењу С. Којића, саветника IV положајне групе I степена Краљевског посланства у Паризу, за саветника IV положајне групе I степена Краљевског посланства у Мадриду.

²¹ АЈ-334-162-485, Допис Миликића, из МИП-а – Дучићу у Мадрид, 28. јануар 1941.

²² АЈ-334-162-485, Допис Посланика из Мадрида, Дучића – МИП-у, 11. фебруар 1941.

винама. Разлог томе свакако треба тражити у нападу сила Осовине на Југославију до кога је дошло непосредно по његовом отварању. У допису МИП-а од 2. априла 1941. стоји да је у буџету за 1941. годину био предвиђен кредит за отварање Краљевског посланства у Лисабону. Ту се наводи и да је за његово отварање била потребна претходна сагласност Министарског савета након чега би се донео указ о самом отварању.²³

Указом Њ. В. краља од 3. маја 1941, за посланика у Лисабону постављен је дотадашњи генерални конзул у Јерусалиму, Иво де Ђули.²⁴ Упркос указу, Де Ђули никада није обављао дужност на коју је именован у пролеће 1941, иако се на тој функцији званично налазио све до 21. јула 1943.²⁵ То се може видети и из писма које је 25. јула 1942. упутио председнику Владе у избеглиштву.²⁶ С. Којић је, без икаквих последица које би произилазиле из поменутог наименовања Де Ђулија, дужност отправника послова у Лисабону обављао до јесени 1942. године када је премештен на нову дужност.²⁷ Као могуће разлоге за смену С. Којића, Ж. Карваљу наводи: шверц девиза за Лондон и Мадрид; самоубиство секретара Посланства Борка Трпковића; многобројне жалбе и сукобе међу избеглицама и службеницима Посланства.²⁸ У забелешци од 6. новембра 1942. наводи се и да Енглези нису имали најбоље мишљење о С. Којићу сматрајући га германофилом. У забелешци је

²³ АЈ-334-90-278, Допис МИП-а, 2. април 1941.

²⁴ АЈ-334-148-471, Допис МИП-а – Краљевском генералном конзулату у Јерусалиму. 4. јун 1941.

²⁵ АЈ-334-148-471, Указ о стављању др Ива де Ђулија, изванредног посланика и опуномоћеног министра II групе II степена у Португалији, на расположење. 21. јул 1943.

²⁶ АЈ-334-148-471, Писмо др Ива де Ђулија – председнику владе, Кејптаун, 25. јул 1942. У писму стоји: „Разматрао сам свој положај овде и дошао до закључка да, кад сви моји колеге редом напуштају Јужну Африку, и за мене би било најбоље да се дочепам Европе“. Даље, Де Ђули износи своју молбу у којој између осталог каже: „У првом реду, пошто сам по указу посланик у Лисабону, постављам питање да ли би било могуће да ме онемо пошаљете“. Из сачуване архивске грађе можемо видети да се Де Ђулију ова жеља није остварила.

²⁷ „Услед околности које су се у међувремену појавиле“, С. Којић није отишао на нову дужност у Рио де Жанеиро већ је постављен за саветника при МИП-у КЈ у Лондону. – *Службене новине КЈ*, бр. 11, 21. март 1943, Указ од 6. октобра 1942. о постављању С. Којића, саветника IV положајне групе I степена краљевског посланства у Лисабону, за саветника исте положајне групе и степена краљевског посланства у Рио де Жанеиру и Указ од 4. децембра 1942. о постављању С. Којића, саветника IV положајне групе I степена краљевског посланства у Лисабону, за саветника исте положајне групе и степена МИП-а.

²⁸ Ж. П. С. Карваљу, *н. д.*, 94. Наводе Ж. Карваља потврђује и документарна грађа у фондovima Архива Југославије.

изнет и став да „неки наши људи немају повољно мишљење о њему“.²⁹ За новог отправника послова именован је Милутин Миловановић.³⁰

М. Миловановић је у Посланству остао до почетка 1945, иако не све време у својству отправника послова. Указом од 21. јула 1943, за посланика у Лисабону је постављен дотадашњи министар Двора, Радоје Кнежевић.³¹ Упркос именовану за посланика, Р. Кнежевић је своју дужност вршио у својству отправника послова. Разлог томе лежи у званичном ставу португалске владе према наименовањима нових посланика земаља које су се налазиле у положају сличном Југославији.³² На нову дужност ступио је 1. октобра исте године.³³ М. Миловановић, који је у Посланству остао као обичан чиновник, тражио је од министра иностраних послова да буде премештен или пензионисан.³⁴ Свој захтев поновио је у неколико наврата у дописима које је упутио МИП-у између августа и новембра исте године. Његовим захтевима коначно је удовољено одлуком да буде премештен за саветника краљевског представништва у Алжиру.³⁵ Иако је и ова одлука изазвала његово незадовољство, био је спреман да јој се повинује. Међутим, с обзиром да је већ у децембру Р. Кнежевић пензионисан,³⁶ на положај отправника послова враћен је Миловановић који се још налазио у Лисабону.³⁷ Нову/стару дужност је, како извештава у телеграму МИП-у, примио 24. јануа-

²⁹ АЈ-334-162-485, Забелешка о кораку г. Рендела по плану г. М. Поповића, дописника за штампу у Лисабону, 6. новембар 1942.

³⁰ *Службене новине КЈ*, бр. 11, 21. март 1943, Указ од 6. октобра 1942. о постављању М. Миловановића, саветника IV положајне групе I степена МИП-а, за саветника исте положајне групе и степена краљевског посланства у Лисабону.

³¹ АЈ, Емигрантска влада (103)-15-249, Указ од 21. јула 1943. о постављању Радоја Ј. Кнежевића, министра Двора, за опуномоћеног министра и изванредног посланика I положајне групе у Португалији.

³² АЈ-334-161-484, Допис В. Милановића, помоћника министра иностраних послова, 24. август 1943.

³³ АЈ-334-161-484, Телеграм М. Миловановића – МИП-у Краљевине Југославије у Лондону, 2. октобар 1942.

³⁴ АЈ-334-173-496- У телеграму који је М. Миловановић упутио министру иностраних послова пише: „Пошто сам дошао у Лисабон као шеф мисије и као такав примљен и вршио дужност годину дана немогућно ми је остати као чиновник. Молим преместити ме одмах или пензионисати“. 21. август 1943.

³⁵ *Службене новине КЈ*, бр. 14, 20. јануар 1944, Указ од 4. новембра 1943. о постављању М. Миловановића, саветника IV положајне групе I степена краљевског посланства у Лисабону, за саветника исте положајне групе и степена краљевског представништва у Алжиру.

³⁶ *Службене новине КЈ*, бр. 14, 20. јануар 1944, Указ од 22. децембра 1943. о стављању Р. Кнежевића, опуномоћеног министра и изванредног посланика I положајне групе у Португалији, у стање покоја.

³⁷ *Службене новине КЈ*, бр. 16, 15. фебруар 1944, Указ од 10. јануара 1944. о постављању М. Миловановића, саветника IV положајне групе I степена краљевског представништва у Алжиру, за саветника IV положајне групе I степена краљевског посланства у Лисабону.

ра 1944. До нове смене на месту отправника послова дошло је већ у априлу исте године. С тим у вези, М. Миловановић је 28. априла 1944. упутио допис Управном одељењу МИП-а у коме између осталог стоји: „Част ми је известити Министарство да су честе смене шефа мисије југословенског посланства (Којић, Миловановић, Кнежевић, Миловановић) коментарисане на разне начине и у овдашњем дипломатском кору и у овдашњем друштву. Јасно је да ово не може ићи у прилог служби и државним интересима“.³⁸ Исти утисак је у допису МИП-у изнео и новоименовани посланик Владислав Марковић, у вези са одлуком о његовом пензионисању до које је дошло већ 13. октобра исте године. Том приликом он, између осталог, каже: „Због створеног утиска неозбиљности код овдашњих меродавних фактора, јавности и дипломатског кора услед сувише честих и неспретно извођених смењивања шефова југословенског посланства (ово је четврта промена од јануара о. г) од стране разних краљевских влада, било је свакако неукусно и штетно слати ме овамо са Вашим личним писмом Салазару, са намером ставити ме без разлога у пензију после три месеца“.³⁹ После пензионисања В. Марковића, за отправника послова је поново именован М. Миловановић. О томе сведочи допис МИП-у у коме писар Посланства у Лисабону, В. Милетић, тражи да му се достави број указа о пензионисању М. Миловановића ради исплате пензије која му је утврђена у децембру 1944. На позадини поменутог дописа може се прочитати одговор МИП-а од 31. јануара 1945: „Миловановић није пензионисан. Министарство финансија омашком учинило грешку коју ће исправити“.⁴⁰ Из свега наведеног видимо да се последњег дана јануара на дужности отправника послова још увек налазио М. Миловановић.⁴⁰

Од одласка М. Миловановића из Лисабона, између фебруара и маја 1945, дужност отправника послова обављао је Вукадин Милетић. Милетићев положај у португалској престоници био је споран услед чињенице да га је за отправника послова „поставио његов претходник а не влада“ али и због преговора које је Португалија у то време водила око признавања нове југословенске владе под председништвом маршала Тита.⁴¹

Развојем Хладног рата, и југословенска и португалска влада су се носиле мишљу да суспендују или прекину дипломатске односе и затворе посланства у Лисабону и Београду. Од тога су, бар привремено, одустале после британске интервенције. Прихваћено је мишљење југословенског амбасадора у Лондону да В. Милетић буде замењен једним старијим дипломатом који би, до именована посланика, обављао функцију отправника посло-

³⁸ АЈ-103-15-264, Допис М. Миловановића – Управном одељењу МИП-а у Каиру, 28. април 1944.

³⁹ АЈ-334-169-492, Допис В. Марковића – МИП-у, 17. октобар 1944.

⁴⁰ АЈ-334-73-496, Допис В. Милетића – МИП-у.

⁴¹ Жорж П. Сантуш Карваљу, *Југословенско посланство и португалска антифашистичка опозиција (1941–1945)*, Токови историје, 1–2/2003, Београд, 2003, 19–21.

ва. На ову дужност је постављен Драгољуб Јовановић који је у Лисабон стигао крајем маја 1945. По његовом доласку, обележја Краљевине Југославије на згради посланства су одмах замењена обележјима новоустановљене ДФЈ, док су краљеве слике замењене Титовим.

Симболичном заменом државних знамења обележен је и крај постојања Посланства КЈ у Лисабону које је даљи рад наставило у виду дипломатског представништва ДФЈ, односно ФНРЈ.

Током 1941–1945. Краљевско посланство у Лисабону обављало је изузетно важне задатке на збрињавању југословенских избеглица које су пристизале у Португалију, одржавању везе између Владе у Лондону и југословенских дипломатско-конзуларних представништава у Шпанији, Швајцарској и вишијевској Француској, организовању обавештајног рада, итд.

Лисабон је представљао значајну станицу на путу више стотина југословенских избеглица које су напуштале области под контролом Рајха и Мусолинијеве Италије. У структури избеглица доминирали су дипломатско-конзуларни службеници из југословенских представништава у Француској, Италији и Албанији са породицама, студенти, бегунци из немачких логора и појединци који су успели да напусте окупирану Југославију. Најважнији правци којима су југословенски држављани стизали до Лисабона водили су преко Мадрида и Рима.⁴² Највећа група избеглог дипломатског особља са породицама стигла је у Лисабон 7. маја 1941.⁴³ Међу њима се налазио и Милош Црњански. Од укупног броја избеглих дипломатских чиновника, неколицина је задржана на раду у Посланству у Лисабону, док су остали по добијању виза наставили за Велику Британију, САД, неку од афричких или латиноамеричких земаља.⁴⁴ Посебну групу чинили су поморци. Највећи део југословенских морнара, 5 бродова са 132 члана посаде, затекао се у лисабонској луци пре немачког напада на Југославију. Њима су се у мају придружила још два југословенска брода са 32 члана посаде.⁴⁵ Период у коме је Лисабон био обавезна станица на путу југословенских избеглица трајао је до средине 1943. Касније се број војних избеглица смањивао док нових таласа избеглих цивила није било.⁴⁶

До средине 1943, Посланство је представљало једину везу Краљевске владе у Лондону са југословенским дипломатским представништвима у Ма-

⁴² Ж. П. С. Карваљу, *Прилике међу југословенским избеглицима у Португалији (1941–1945)*, 114.

⁴³ Групу од 92 особе су чинили службеници југословенских дипломатско-конзуларних представништава у Италији и Албанији са породицама.

⁴⁴ Исто, 102–103.

⁴⁵ Исто, 100–101.

⁴⁶ Исто, 113.

дриду, Марсеју и Берну. Преко Лисабона су за наведена посланства ишли сви шифровани телеграмаи, обрачуни и новчани налози.⁴⁷

У оквиру Посланства су деловале и три делегације. Најзначајнија по обиму активности била је Делегација Црвеног крста отворена у јануару 1942. Дужност делегата обављао је Нико Мирошевић-Сорго, југословенски посланик у Ватикану кога су италијанске власти протерале почетком 1941. Најважнији задаци којима се бавила Делегација Црвеног крста били су у вези са организовањем прихвата избеглица, куповином и слањем поштиљака југословенским заробљеницима и интернирцима у Немачкој и Италији. До средине 1943. деловала је и Делегација Министарства унутрашњих послова, да би је заменила једна војна делегација. Једини службеник војне делегације био је мајор Властимир Рожђаловски. Његовим одласком за Лондон, средином 1944, и она је престала да постоји.

Историја дипломатских односа Србије, касније Краљевине СХС/Југославије, и Португалије није била дуга. До успостављања дипломатских односа са овом иберијском државом дошло је сразмерно касно, почетком XX века, при чему су узајамне дипломатске везе у дугом периоду одржаване на прилично ниском нивоу.

Прво дипломатско-конзуларно представништво Краљевине Србије у Португалији отворено је 1903. године. У питању је био Почасни конзулат у Лисабону. Оснивање и рад овог конзулата везује се за име Димитрија Александровича Лаксмана, Руса који је за конзула постављен на препоруку руског посланства у Београду.⁴⁸ Почетком 1910. године, конзуларно представништво је уздигнуто на степен Почасног генералног конзулата.⁴⁹ У том својству је деловало и после стварања заједничке државе, 1. децембра 1918, у складу са одлуком Министарског савета Краљевине СХС од 22. децембра исте године којом су сва дотадашња посланства и конзулати Краљевине Србије преименовани у посланства и конзулате Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.⁵⁰ Са радом је престао јула 1933, разрешењем Д. А. Лаксмана дужности почасног конзула.⁵¹ Рад почасног конзулата у Лисабону је обновљен 18. јуна 1939, када је, на подстицај краљевског посланства у Паризу, за новог почасног конзула именован Базилио Фреиро Кеиро да Мата (*Bazilio Freire Keire da Mata*).⁵²

⁴⁷ АЈ-103-73-302, Допис М. Миловановића, в. д. начелника Управног одсека – др Момчилу Нинчићу, министру иностраних послова, 7. октобар 1942.

⁴⁸ АЈ-334 (МИП, Конзуларно-привредно одељење) -I/1-19-61, Досије Д. А. Лаксмана.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1914–1984. Збирка докумената*, Београд, 1985, 135.

⁵¹ АЈ-334-I/1-19-61, Указ о разрешењу Д. Александровича Лаксмана са дужности почасног генералног конзула у Лисабону, 7. јул 1933.

⁵² АЈ-334-I/1-19-61, Указ о именовању Базилиа Фреиро Кеиро да Мата за почасног конзула. Да Мата је био син бившег португалског министра иностраних послова Ј. Кеира

Поред наведеног конзулата у Лисабону, Краљевина Србија је 2. маја 1912. отворила и Почасни конзулат у Порту. За почасног конзула је постављен Аугуст Луиш А. Маркиз де Соуза. Територијална и административна надлежност конзулата, који се налазио под јурисдикцијом Краљевског посланства у Мадриду, протезала се једино на Порто. После смрти Де Соуза, децембра 1932, конзулат је затворен.⁵³

Грађа Посланства КЈ у Лисабону преузета је од Савезног секретаријата за иностране послове записником о примопредаји архивске грађе бр. 399/1 од 4. јуна 1990. У записнику стоји да је количина преузете грађе износила 0,80 м (7 фасцикли и 1 књига), да је грађа била несређена, некомплетна и без пописа. Распон година грађе обухватао је период 1941–1944. године. Преузетој грађи је у Архиву Југославије припојена још једна фасцикла Посланства КЈ у Лисабону преузета из ССИП-а под називом Емигрантска влада.⁵⁴

По пријему је извршено основно сређивање грађе која је разврстана према бројевима деловодног протокола у оквиру установљених регистарских ознака.⁵⁵ Акта која су имала ознаку „Строго поверљиво“ издвојена су у засебну групу и сређена по деловодном броју. После основног сређивања грађа је, у укупној дужини од 1 дм, смештена у 8 фасцикли и исписане су спољне ознаке.⁵⁶

Граничне године фонда и грађе су 1941–1945. Док је грађа из периода 1941–1943. очувана готово у потпуности, грађе из периода последње две године деловања Краљевског посланства готово да нема. Изузетак представљају новински извештаји и агенцијске вести, у првом реду Ројтера. Међу грађом преузетом од ССИП-а налазило се и 6 књига евиденције из 1941–1943. иако је у попису добијеном том приликом регистрован једино поверљиви деловодни протокол за 1941. годину.⁵⁷ Приликом прелиминарног сређивања фонда од стране надлежних лица Архива Југославије израђен је попис грађе са основним информацијама о садржају сваке фасцикле. Попис је урађен по годинама и регистарским ознакама из деловодног протокола. Убележени су и гранични бројеви аката у сваком појединачном досијеу.

да Мата, ректора Универзитета у Лисабону и неутралног члана Сталне комисије за мирење и арбитражу.

⁵³ АЈ-334-1/1-19-61.

⁵⁴ АЈ- Досије фонда 380.

⁵⁵ Свака регистарска ознака је представљала посебну тематску целину.

⁵⁶ АЈ- Досије фонда 380.

⁵⁷ У питању су књиге Поверљивог деловодних протокола за 1941–1943. годину: 1) 18. фебруар – 2. децембар 1941; 2) 24. децембар 1941 – 30. јун 1942; 3) 1. јул – 3. децембар 1942; 4) 3. децембар – 31. децембар 1942; 5) 2. јануар – 25. август 1943; 6) 27. август – 31. децембар 1943.

Грађа фонда Посланства КЈ у Лисабону је већим делом оригинална, мада има и копија и аката без формалног обележја. Чине је различите врсте докумената: телеграми, преписка, извештаји, циркулари, исечци из штампе, билтени итд. Највећи део грађе је на српском и португалском језику. У фонду се налазе документа и новински исечци писани енглеским језиком, док је знатно мањи део грађе написан француским. Немачким језиком је писано свега неколико докумената. Највећи део грађе је откуцан на писаћој машини уз нешто грађе писане руком. Физичко стање грађе је задовољавајуће. Као библиотечки материјал издвојен је један примерак *Југословенског гласника*.

Приликом валоризације грађе највећа пажња је посвећена садржајној вредности докумената, друштвено-историјским околностима у којима је грађа настала као и спољним карактеристикама појединачних аката. Током сређивања и обраде грађе издвојено је 0,35 дм безвредног регистратурског материјала. У највећем броју случајева радило се о преписци без трајнијег историјског значаја, молбама различитог садржаја, документима финансијског карактера, циркуларима, пропратним актима, експедиционим листама, дупликатима и мултипликатима, итд.

Класификација архивске грађе извршена је према принципу слободне провенијенције – облик функције и делатности. При класификацији је у највећој мери задржана структура установљена у регистратури. Од постојеће структуре се одступило у мери у којој је то било потребно ради ефикаснијег обједињавања по предмету сродних или разврставања недовољно јасно одређених група. Целокупна грађа Посланства КЈ у Лисабону је подељена на следеће опште и основне класификационе групе:

I. СТРОГО ПОВЕРЉИВА АРХИВА

II. ПОВЕРЉИВА АРХИВА

1. Португалија
2. Југославија
3. Међународни односи
4. Материјали у вези са дипломатско-конзуларним представништва КЈ (Мадрид, Ватикан, Марсеј, Казабланка)
5. Посланство КЈ у Лисабону
6. Црвени крст
7. Избеглице
8. Војни обвезници
9. Бродови и поморци
10. Делегација Министарства унутрашњих послова
11. Штампа, билтени и агенцијске вести о Југославији и осталим питањима
12. Разно

III. КЊИГЕ ЕВИДЕНЦИЈЕ

Основне класификационе групе су даље подељене на јединице описа (29), при чему су, услед мале количине грађе, поједине основне класификационе групе уједно јединице описа.

Упркос скромној величини фонда (0,55 дм) и чињеници да сачувана грађа није комплетна, њен значај није занемарљив. Архивска грађа која се налази у фонду Краљевског посланства у Лисабону омогућава да новим детаљима попунимо празнине које постоје у фондовима Емигрантске владе, Краљевског посланства у Мадриду, итд. Међутим, примарни значај ове грађе је у сазнањима која она пружа о раду самог Посланства КЈ у Лисабону, делегацијама које су радиле у његовом саставу, судбини југословенског дипломатско-конзуларног особља и избеглица који су се преко Португалије склањали од фашистичког терора, политичкој ситуацији у Португалији, спољној политици коју је ова иберијска земља водила у годинама Светског рата, њеном односу према зараћеним странама и, што је за нас најважније, према Југославији.

Информације које грађа овог фонда доноси о земљи домаћину су веома занимљиве и значајне. Односи Југославије и Португалије у периоду до Другог светског рата су били крајње симболични. Ова западна иберијска држава се налазила далеко од устаљених путева југословенске трговине. Хитлеровим нападом на Пољску и, нарочито, на Француску у пролеће 1940. значај Португалије у југословенској спољној политици и трговини знатно је порастао. Слободне португалске луке постају једна од малобројних сигурних станишта на путевима југословенских трговачких бродова. Саопштења и извештаји које је Посланство слало Влади у Лондону упознају нас са ситуацијом у Португалији током првих година рата, осећањима португалског народа према зараћеним странама и Салазаровом режиму, несташици хране и акцијама португалских комуниста, односу Португалије и Шпаније и заједничком ставу о неопходности очувања неутралности. Занимљиве су и вести о заоштравању става Португалије према Савезницима, што је нарочито било изражено у вези са окупацијом Тимора и Азорских острва, затим о одједцима који су Мусолинијева оставка и капитулација Италије имали у широким масама. За нас су нарочито интересантне информације које се тичу односа португалске јавности и режима према дешавањима у Југославији, као и писање португалске штампе тим поводом. Португалска штампа је са интересовањем пратила и догађања која су била везана за рад и унутрашња несллагања у редовима Краљевске владе у избеглиштву. Значајна пажња поклоњена је и веридби краља Петра II са грчком принцем Александром и свему што се с тим у вези дешавало.

У промењеним околностима које су наступиле после слома Југославије, обновљено Краљевско посланство у Лисабону добило је нову, изузетно важну улогу. О деловању Посланства на прихвату и обезбеђивању транзита избеглог југословенског дипломатско-конзуларног особља из Францу-

ске, Италије и Албаније као и породица и појединаца који су успели да избегну пред фашистичким терором, његовој посредничкој улози између Владе у Лондону и једног броја краљевских дипломатско-конзуларних представништава, изузетно драгоцену обавештења пружа грађа фонда Посланства КЈ у Лисабону. Не треба занемарити ни значај оног дела грађе који говори о обавештајним задацима који су стајали пред Посланством и нарочито Делегацијом Министарства унутрашњих послова која је до лета 1943. деловала при Посланству. У тим тешким временима нарочито осетљиво је било питање прикупљања помоћи за југословенске војнике и цивиле који су се налазили у интернацији или концентрационим логорима. Набавка хране, одеће и обуће потпадала је под надлежност Делегације Црвеног крста. Делегација је деловала под окриљем Посланства а на њеном челу се током 1941. и 1942. налазио протерани краљевски посланик при Светој столици, Нико Мирошевић-Сорго, за чије име се везује „пасуљска афера“ о којој такође постоје детаљни подаци у грађи фонда.

Сведочења појединаца који су у Лисабон стизали из поробљене Југославије на најнепосреднији начин дочаравају ужасе и страдања којима је било изложено српско и остало становништво у отаџбини. Бестијалношћу и систематичношћу у вршењу злочина су се посебно истицале усташе у оквирима Павелићеве НДХ. У том смислу је изузетно значајно и потресно сведочење које је оставио један од учесника у покољу српског становништва у Глини, Хилмија Берберовић. За усташама нису много заостајали ни мађарски, бугарски, немачки и италијански војници. У извештајима о стању у земљи се може прочитати о различитим злочинима који су се догађали у Војводини, јужној и источној Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Далмацији. Документована су и страдања Срба и Јевреја у Загребу, Вуковару, Новом Саду, Београду и осталим градовима широм Југославије. Из сведочења избеглих југословенских грађана могуће је реконструисати начине и путеве којима су се они извлачили из земље, како су обезбеђивали визе, на које су све проблеме наилазили на путу до Лисабона и куда су намеравали даље да иду. У грађи фонда налазе се и вести које је командант Југословенске војске у Отаџбини, ђенерал Дража Михаиловић, слао Влади у Лондону.

Поред информација о стању у Југославији, у грађи се налазе и материјали који се тичу међународне ситуације. Могу се, између осталог, прочитати обавештења о приликама у Немачкој, Италији, Мађарској, Румунији, Бугарској, односима између Немачке и Италије, СССР-а и Пољске, стрељању пољских официра у Катинској шуми, итд.

Засебну класификациону групу чине материјали који се тичу судбине југословенских бродова и помораца који су се непосредно уочи и по окупацији Југославије затекли у лисабонској луци. Будући да су посаду већином чинили Хрвати занимљиво је кроз сачувану грађу пратити њихов однос према Краљевској влади и њеном дипломатском представнику у Лисабону, наређењима Владе у погледу даље судбине југословенских бродова, војној обавези.

Међу грађом су и материјали који се тичу војне обавезе југословенских држављана који су се налазили у Португалији. Поред преписке у вези са старосном структуром војних обвезника и инструкцијама о њиховом даљем распореду, међу сачуваним документима се налазе и спискови југословенских војних обвезника у Португалији.

Значајан део грађе чини штампа, билтени и агенцијске вести. У оквиру ове групе посебно су драгоцени новински исечци и текстови из португалских листова који су за тему имали Југославију, унутрашња или догађања на међународном плану. Поред португалских, у грађи се налази мањи број текстова из енглеских, француских, шпанских, немачких и италијанских листова. Фрагментарно су сачувани билтени Дирекције за информативну службу Министарства иностраних послова КЈ (делимично за 1941, 1942. и 1944. годину), као и неколико бројева билтена које је издавало немачко, британско и Посланство КЈ у Лисабону. Од агенцијских вести издвајају се обавештења агенције Ројтер о уговору СССР-а и Чехословачке из децембра 1943, односима између СССР-а и Пољске почетком 1944, догађањима у Југославији крајем 1943. и почетком 1944. године.

Укупна количина архивске грађе фонда износи 0,55 дм, односно 5 фасцикли (кутија), 29 јединица описа и 6 књига евиденције (0,12 дм). За фонд је израђен сумарно-аналитички инвентар са именским и предметним индексом.